

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه جهت اخذ درجه‌ی کارشناسی ارشد

رشته‌ی تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

بررسی روند اصلاحات در دوره پهلوی دوم با تکیه بر دولت علی امینی

استاد راهنما

دکتر سید حسین رئیس‌السادات

استاد مشاور

دکتر حسین فرزانه پور

نگارنده

زیبا پاسبان سردابی

تابستان ۹۲

اگر حاصل کار معرفتی باشد قابل، آنرا تقدیم می‌نمایم به بهترین‌های زندگی:

پدر عزیزم

واژه‌ی بیکران محبت، حقیقت همیشگی عشق و علاقه و راهبر راه زندگی، او که برایم الگویی از ایمان و صداقت است.

مادر عزیزم

عمق بی‌نهایت عشق، فرشته مهربان نوازشگر و التیام اندوه دل، او که گرمی نفس‌های پر از عشقش به من توان زیستن می‌دهد و هرچه دارم مرهون دعای خیر اوست.

برادران مهربان و دلسوزم

عزیزانی که جوشش نگاه پرامیدشان روشنایی بخش راهم بوده و بهار زندگی‌م به ترنم محبتشان آکنده است.

خواهر عزیزتر از جانم

رویای زندگی‌م، دست‌های گرمش آرامش بخش وجودم بود و با قلب بزرگش تمام دنیا را به من ارزانی داشت.

به امید قدردانی و جبران زحمات‌های بی دریغ و بی‌کرانشان.

به نام خدایی که در این نزدیکی است

عرض سپاس

سپاس بیکران حق تعالی را، که راه ادامه تحصیل را بر من هموار گردانید و توفیقم داد تا از علم و دانش بهره برده و از حضور اساتید والا مرتبه‌ای که حیات علمی خود را مرهون آن‌ها هستم، کسب فیض نمایم.

از جناب دکتر سید حسین رئیس السادات استاد راهنمای محترم و ارجمند اینجانب، به خاطر توجه و عنایتی که به این رساله داشتند و با صبر و حوصله فراوان نکات مهمی را یادآور شدند، کمال تشکر را دارم.

از استاد محترم و بزرگوار جناب آقای دکتر فرزانه پور به خاطر توصیه‌های گرانبگر و مشاوره‌های مفید و موثر ایشان، بسیار سپاسگزارم.

همچنین از استادان عزیزی که که در دو سال اخیر در مقابلشان زانوی شاگردی به زمین زده‌ام خانم دکتر علیزاده و آقای دکتر الهی‌زاده سپاسگزارم.

حق یارشان، اجرشان با خدا

چکیده

اقدام برای تغییر برخی از جنبه های حیات اقتصادی ، اجتماعی و سیاسی جامعه که از آن به "اصلاح" تعبیر می شود ، از قرن نوزدهم در ایران آغاز شد. پژوهش حاضر به بررسی روند اصلاحات از دوره قاجار تا پایان وزارت علی امینی (۱۳۴۱-۱۳۴۰) می پردازد. در این بررسی تلاش های اصلاح طلبانی چون عباس میرزا در جنبه های نظامی و پس از او امیرکبیر در بخش های آموزشی، حکومت داری، سیاست خارجی و میرزا حسین خان سپهسالار نشان داده می شود. بعد از مشروطیت و ناامیدی از بهبود اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، اصلاحات در دوره ۱۶ ساله حکومت رضا شاه پهلوی در حوزه های مختلف همچون نظام حقوقی، نظام آموزشی، پایه گذاری ارتش نوین، احداث دانشگاه و ... بر مبنای حکومت مطلقه، دنبال می شود.

اصلاحات در دوره محمدرضا پهلوی در قالب برنامه های عمرانی دنبال شد. و با توجه به درآمد رو به افزایش نفت، نوعی اقتصاد سرمایه داری وابسته در کشور بوجود آمد. در ادامه از یک سو گروه ها و احزابی از روشنفکران و تحصیل کردگان بوجود آمده بودند که خواستار اصلاحات عمیق بودند و از سوی دیگر در این دوره نقش آمریکا در صحنه سیاسی ایران پررنگ تر شده بود و اصلاحات گسترده را در کشورهای جهان سوم مورد حمایت قرار می داد. بدین ترتیب دولت امینی که نتیجه همراهی و توافق سیاست خارجی آمریکا با اصلاح طلبان داخلی بود روی کار آمد و دوره ای خاص را در تاریخ معاصر ایران رقم زد. وی در رأس برنامه هایش از اصلاحات ارضی ، اصلاحات اقتصادی ، فرهنگی ، اداری و نظامی سخن گفت. اما عدم پشتیبانی مردمی و مالی از اصلاحات وی و کارشکنی شاه در کار دولت، باعث شد نتواند اصلاحات را در مسیر درست هدایت کند و پرونده اصلاحات وی بسته شد.

در ادامه این پژوهش، عوامل شکل گیری اصلاحات در دوره علی امینی و ماهیت این اصلاحات مورد بررسی قرار می گیرد. نحوه جمع آوری اطلاعات در این پژوهش از طریق فیش برداری و بررسی کتابها صورت گرفته است و به روش توصیفی - تحلیلی مطالب ارائه شده است.

واژگان کلیدی: اصلاحات، پهلوی دوم، امینی، آمریکا

فهرست مطالب

فصل اول: کلیات تحقیق

- ۱ - ۱ - مقدمه ۱
- ۱ - ۲ - بیان مساله ۳
- ۱ - ۳ - سوالات و فرضیه ها ۴
- ۱ - ۴ - اهمیت تحقیق ۵
- ۱ - ۵ - هدف تحقیق ۵
- ۱ - ۶ - پیشینه تحقیق ۶
- ۱ - ۷ - روش کار و تحقیق ۶

فصل دوم : اصلاحات در دوره قاجار

- ۲-۱- مقدمه ۸
- ۲ - ۲ - زمینه های پیدایش اندیشه اصلاحات و نوسازی در قرن نوزدهم در ایران ۹
- ۲ - ۳ - عباس میرزا و آغاز اصلاحات ۱۴
- ۲ - ۴ - امیرکبیر و اصلاحات همه جانبه ۱۷
- ۲ - ۵ - اصلاحات ناصرالدین شاه (۱۲۶۷ - ۱۲۷۵) ۲۰
- ۲ - ۶ - عصر سپهسالار (تحرك تجدد و ترقی) ۲۳
- ۲ - ۷ - مشروطیت ۲۸
- ۲ - ۸ - نتیجه ۳۱

فصل سوم : روند اصلاحات در دوره پهلوی اول

- ۳ - ۱ - مقدمه ۳۳
- ۳ - ۲ - زمینه ظهور پهلوی اول ۳۴
- ۳ - ۳ - نوسازی ارتش ۳۷
- ۳ - ۴ - گسترش دیوانسالاری یا اصلاحات مالی و اداری ۴۰
- ۳ - ۵ - سیستم نوین حقوقی و قضایی ۴۳
- ۳ - ۶ - حمل و نقل ارتباطات ۴۴
- ۳ - ۷ - صنعت و تجارت و خدمات ۴۶
- ۳ - ۸ - اصلاحات فرهنگی و آموزشی ۴۹
- ۳ - ۹ - انحصار سیاسی و پیدایش طبقات جدید ۵۰
- ۳ - ۱۰ - نتیجه ۵۳

فصل چهارم : اصلاحات اجتماعی ، اقتصادی و سیاسی ایران در دوره پهلوی دوم تا

نخست وزیر علی امینی

- ۴ - ۱ - مقدمه ۵۵
- ۴ - ۲ - اصلاحات از ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ ۵۶
- ۴ - ۳ - مؤلفه های تشکیل دهنده اجتماع و سیاست ایران در دهه ۲۰ ۵۶
- ۴ - ۳ - ۱ - دربار ۵۷
- ۴ - ۳ - ۲ - مجلس ۵۷
- ۴ - ۳ - ۳ - قوه مجریه ۵۸
- ۴ - ۳ - ۴ - احزاب سیاسی و مطبوعات ۵۸

۶۰ ۴ - ۳ - ۵ - قدرتهای خارجی
۶۲ ۴ - ۳ - ۶ - مسئله نفت
۶۵ ۴ - ۴ - اصلاحات مصدق
۶۸ ۴ - ۵ - اصلاحات پس از کودتا
۷۲ ۴ - ۶ - برنامه اول و دوم عمرانی
۷۳ ۴ - ۶ - ۱ - برنامه اول عمرانی (۱۳۲۸-۱۳۳۴)
۷۴ ۴ - ۶ - ۲ - برنامه دوم عمرانی (۱۳۳۴-۱۳۴۱)
۷۸ ۴ - ۷ - زمینه های سیاسی و اجتماعی اصلاحات ارضی
۸۳ ۴ - ۸ - نتیجه

فصل پنجم : اصلاحات در دوره نخست وزیری علی امینی

۸۵ ۵ - ۱ - مقدمه
۸۶ ۵ - ۲ - زمینه روی کار آمدن علی امینی
۸۹ ۵ - ۳ - علی امینی قبل از وزارت
۹۲ ۵ - ۴ - وزارت علی امینی (اردیبهشت ۱۳۴۰ - تیر ۱۳۴۱)
۱۱۱ ۵ - ۵ - نتیجه
۱۱۲ نتیجه گیری
۱۱۶ منابع

فصل اول: کلیات تحقیق

سراغاز آنچه امروز به عنوان توسعه، نوگرایی، نوسازی، تجدد طلبی، اصلاح طلبی و تجددخواهی در گفتمان تغییر و تحول در ایران معاصر مطرح است، به نیمه اول قرن نوزدهم برمی‌گردد. در این دوره ممالک غیرغربی از جمله ایران تحت تاثیر تحولات دوران جدید مغرب زمین قرار گرفتند. این تحولات شامل تحولات فکری - ارزشی، سیاسی و اقتصادی بود که با وقوع انقلاب کبیر فرانسه و انقلاب صنعتی انگلیس به اوج خود رسیدند و به سرعت فراتر از مرزهای ممالک غربی رفت و در همین ایام بسیاری از کشورهای آسیایی را تحت تاثیر قرار داده و به واکنش واداشت. در این میان ایران نیز به دور از این تأثیرات نماند. کشورهای غیر غربی متحیر از پیشرفت‌های مغرب زمین خود را عقب‌مانده و نابسامان دیدند و هر یک به طریقی سعی در اقتباس تجربیات غربی در حوزه‌های مختلف نظامی، سیاسی و اقتصادی نمودند. به این ترتیب مفاهیم تازه‌ای مطرح شد و عده‌ای از نویسندگان و اندیشمندان عصر قاجار با نوشته‌ها، رسالات و کتاب‌های خود به روشنگری افکار نسبت به تحولات مغرب زمین مبادرت نمودند. از این میان کسانی همچون میرزا ملکم خان ناظم‌الدوله، میرزا یوسف خان مستشارالدوله، میرزا فتحعلی آخوندزاده، میرزا عبدالرحیم طالبوف تبریزی و میرزا اقاخان کرمانی قابل ذکرند.

از سوی دیگر عده‌ای از صاحب‌منصبان دوره قاجار متأثر از اوضاع زمانه به فکر اقتباس و اجرای اصول مدنیت غربی افتادند و مبادرت به انجام اصلاحاتی ابتدا در حوزه نظامی و سپس در دیگر حوزه‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی نمودند. اقدامات اصلاحی در این دوره توسط عباس میرزا، امیرکبیر و سپهسالار پیگیری شدند که همگی به دلیل دسیسه‌چینی اطرافیان شاه و ترس او از محدود شدن قدرت مطلق خود، با شکست مواجه شد و انبوه مشکلات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی از یک سو و ناکارآمدی و فساد قدرت مطلق پادشاهان قاجار از سوی دیگر و همچنین آگاهی مردم از پیشرفت‌های غرب و عقب‌ماندگی ایران، همگی موجب ایجاد زمینه لازم برای وقوع انقلاب مشروطیت در سال ۱۹۰۶ شدند.

پس از انقلاب مشروطیت، بدنبال نابسامانی‌ها و آشفتگی‌های سیاسی و اقتصادی، رضاخان سرهنگ دیویزیون قزاق طی کودتایی ابتدا به عنوان وزیر جنگ و سپس به عنوان پادشاه به قدرت رسید و با توجه به ضرورت اصلاحات، اقدامات اصلاحی وسیعی در حوزه‌های اقتصادی، اداری و قضایی و اجتماعی آغاز گردید و دولت رضا شاه به عنوان یک دولت متمرکز نوساز با اختیارات کامل و مطلق ظهور نمود. رضاشاه در طی حدود ۱۶ سال طیف وسیعی از اصلاحات را به اجرا

درآورد و در واقع بنای ایران نوین را پی‌ریزی نمود. اما حوزه سیاسی همچنان دست‌نخورده باقی ماند که ویژگی عمده آن قدرت مطلق پادشاه و ضعف نهادهای مدنی بود و در حقیقت از پادشاهی مشروطه جز کالبدی بی جان باقی نماند. روند فوق در دوره محمدرضا شاه پهلوی خصوصاً بعد از کودتای ۲۸ مرداد ۱۳۳۲ تا وقوع انقلاب سال ۵۷ ادامه یافت. برای اولین بار در کشور در این زمان سازمان برنامه مسئول برنامه‌ریزی برای بهبود شرایط و توسعه شد و اجرای برنامه‌های اصلاحی با تخصیص بودجه‌های کلان صورت گرفت که به دلیل بی‌تجربگی، کمبود نیروی متخصص و برنامه‌ریزی صحیح با موفقیت چندانی همراه نبود.

علی امینی نخست وزیر محمدرضا پهلوی (۱۳۴۰ - ۱۳۴۱) از جمله اشخاصی است که به دلیل فراز و فرودهای بسیار که در زندگی سیاسی‌اش رخ داد، تاریخ نویسان و خوانندگان تاریخ اظهارنظرهای متناقضی درباره وی کرده اند. در این دوره، با توجه به مشکلات جدی اقتصادی در داخل کشور و توجهی که دستگاه سیاست خارجی آمریکا از سال‌ها پیش نسبت به امینی داشت، بستری فراهم شد تا دولت امینی به عنوان دولتی که بتواند با تکیه بر کمک‌های آمریکا مشکلات داخلی را سامان دهد، روی کار آید. دولت وی اصلاحات گسترده و عمیقی در کشور اجرا کرد. اما عدم پشتیبانی مردمی و مالی از اصلاحات وی و کارشکنی شاه در کار دولت، باعث شد نتواند اصلاحات را در مسیر درست هدایت کند و پرونده اصلاحات وی بسته شد.

در این رساله سعی می‌شود عواملی که باعث روی کارآمدن علی امینی و اصلاحات انجام شده در دولت وی شد، مورد بررسی قرار گیرد. باید به این نکته مهم نیز توجه کرد که، روی کارآمدن جان اف کندی به عنوان رییس جمهور ایالات متحده آمریکا و دکترین جدید وی درباره اصلاحات گسترده در کشورهای جهان سوم و روابط نزدیک کندی با امینی از جمله عوامل مهم در منصوب شدن علی امینی به نخست‌وزیری می‌باشد.

این پایانامه در ۵ فصل تدوین شده است .

- در فصل اول کلیات تحقیق از جمله مقدمه، بیان مساله، سوالات تحقیق و فرضیه ها بیان شده است .
- در فصل دوم زمینه های پیدایش اندیشه اصلاحات و نوسازی در قرن نوزدهم در ایران و اقدامات افرادی چون عباس میرزا ، امیرکبیر و میرزااحسین‌خان‌مشیرالدوله بیان شده است .
- در فصل سوم روند اصلاحات در دوره پهلوی اول با توجه به تمرکز قدرت در دست دولت مرکزی مورد بررسی قرار گرفته است .

- در فصل چهارم به اصلاحات اجتماعی و اقتصادی و سیاسی ایران از شهریور ۱۳۲۰ تا نخست وزیری علی امینی پرداخته و برنامه عمرانی اول و دوم بررسی خواهد شد.
- در فصل آخر دوران نخست وزیری علی امینی که اصلاحات وی بطور زیربنایی در همه زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی بوده است مورد بحث قرار خواهد گرفت.

۱-۲- بیان مساله

سیاست های اجتماعی _اقتصادی در سال های دهه ی ۱۳۲۰ و ۱۳۳۰ از نظر بسیاری از مورخان و تحلیل گران سیاسی مورد نقد و ارزیابی قرار گرفته است. بخصوص دهه ی ۱۳۳۰ که در نهایت منجر به روی کارآمدن علی امینی شد از نظر بسیاری از پژوهشگران در خارج از کشور، در این دهه نوعی رفورم اقتصادی و اجتماعی در ایران به وقوع پیوست. که از نشانه‌های آن رشد چشمگیر حجم تولید ناخالص ملی، اجرای پروژه های قابل توجه صنعتی، کشاورزی و بسیاری از فعالیت ها در جهت تأمین رفاه اجتماعی بوده است.

از سوی دیگر مخالفین رژیم شاه ادعا می کنند که تمام اصلاحات انجام شده در این دوران توأم با فریبکاری و تبلیغات کاذب بوده است و پیشرفت‌های انجام گرفته فقط به نفع طبقات غنی بوده و بالاخره هیچ تغییری در ساختار اجتماعی - اقتصادی صورت نگرفته است. در حقیقت تغییرات اجتماعی، اقتصادی و پروژه هایی که رژیم شاه در خلال این دوران انجام داده را می توان به عنوان اقداماتی در جهت رشد سرمایه داری وابسته تلقی کرد. کارهایی که تأکید ماهوی آن بخصوص در دهه ی ۱۳۳۰ با توجه به طبیعت استبدادی رژیم و کنترل انحصارگرایانه اش روی درآمد رو به افزایش نفت تمرکز یافت.

صرف نظر از ماهیت اصلاحاتی که در این برهه زمانی به وقوع پیوست، عوامل مهم و تأثیرگذاری که در روند اصلاحات این دوره مؤثر بوده اند: از جمله شخص علی امینی به عنوان یک تکنوکرات تحصیل کرده آمریکا میتواند مورد ارزیابی قرار گیرد. شواهدی در دست است که وی احتمالاً از مخالفین بالقوه شاه نیز بوده است. از جمله عوامل دیگر، رشد غیر متوازن توسعه اقتصادی و عدم توسعه سیاسی بود که جامعه را به سوی یک انقلاب پیش می برد. مسائلی چون توجه آمریکا به ایران برای جلوگیری از نفوذ شوروی و رشد گروه های مخالف، انتخابات فرمایشی، پیوند تکنوکرات‌ها با سرمایه‌داران و مدیران سیاسی و اجرایی و از همه مهمتر نبود فضای باز

سیاسی و ایجاد فضای غیر دموکراتیک که حتی مطبوعات آمریکا نیز به آن اشاره کردند سبب شد که آمریکا برای اعمال اصلاحات به رژیم شاه فشار سیاسی وارد کند. پس از پیروزی کندی در انتخابات ریاست جمهوری آمریکا که با وعده تغییرات عمیق و اساسی در سیاست داخلی و خارجی آمریکا بر سر کار آمده بود، شاه هم ناچار روش خود را تغییر داده و در نهایت بر خلاف میل باطنی خود و برای خروج از بن بست که در آن گرفتار شده بود، به نخست وزیری علی امینی رضایت داد.

در این تحقیق ضمن بررسی روند اصلاحات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی در ایران که سرآغاز آن از دوره قاجار بوجود آمده بود و در دوره پهلوی اول تحت عنوان دولت متجدد و در قالب اقداماتی در زمینه تمرکز قدرت در دست دولت مرکزی، بالا بردن کارآیی صنعتی و تقویت ارتش، بهبود نظام اداری، توسعه تجارت و خدمات شهری و در نهایت مقابله با ارزش های فرهنگی جامعه استمرار پیدا کرده بود، برآنیم دوره پهلوی دوم به ویژه دوره نخست وزیری علی امینی را که روند اصلاحات در آن به مرحله مطلوبی رسیده بود، مورد بررسی قرار دهیم و کم و کیف و ماهیت این اصلاحات، همچنین عوامل و شرایط داخلی و بین المللی تأثیرگذار بر این اصلاحات را واکاوی نماییم. هنگامی که امینی موفق شد موانع اصلاحات را به تدریج از پیش پای بردارد و شاه متوجه شد که مبادا امینی با چراغ سبز آمریکا کودتا کرده یا جمهوری اعلام نماید در سفری که در سال ۱۳۴۱ به آمریکا داشت، به کندی قول داد که اصلاحات امینی را برابر چارچوب آمریکا به اجرا بگذارد و از این رو مقدمات استعفای امینی را از نظر سیاسی فراهم کرد و هنگامی که امینی بر سر بودجه ارتش با شاه کارش به اختلاف کشید چاره ای جز استعفا نداشت و با روی کار آمدن علم، شاه در واقع زمامدار مطلق گردید

۱- ۳ - سوالات و فرضیه:

- ۱_ روند اصلاحات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در ایران از چه زمانی و چگونه آغاز شده است؟
- ۲_ ماهیت اصلاحات در دوره پهلوی دوم به ویژه دوره نخست وزیری علی امینی چه بوده است؟
- ۳_ چه عواملی در شکل گیری اصلاحات در دوره علی امینی تأثیر گذار بوده است؟

فرضیه‌های تحقیق :

۱_ روند اصلاحات از ابتدای دوره قاجاریه و هم زمان با ورود اندیشه های غربی به ایران آغاز و سپس تحت تأثیر جنگ های ایران و روس آغاز شده و همواره با فراز و نشیب های مختلف استمرار داشته است.

۲_ در دوره پهلوی دوم اصلاحات در برخی از حوزه ها جنبه صوری و در برخی موارد جنبه اساسی داشته است.

۳_ در اصلاحات دوره نخست وزیری علی امینی عوامل داخلی از جمله مطالبات سیاسی و مدنی گروه ها و احزاب و عوامل خارجی از جمله فشارهای خارجی از طرف ایالات متحده امریکا مؤثر بوده است.

۱- ۴- اهمیت تحقیق

درباره اصلاحات در ایران کارهای قابل توجهی انجام شده است که اکثر آنها تک بعدی، کلی و روایی بوده است. اما این پژوهش در نظر دارد اصلاحات را هم از منظر تاریخی و هم از منظر اجتماعی_سیاسی مورد بررسی قرار دهد. جنبه دیگر نوآوری این پژوهش تأکید بر روی اصلاحات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی در یک دوره خاص (پهلوی دوم) و بالاخص دوره نخست وزیری علی امینی است که در آن دوره اصلاحات به عنوان یک گفتمان غالب نسبت به سایر مؤلفه های تأثیر گذار بر تاریخ سیاسی و اجتماعی ایران مطرح بوده است.

۱- ۵- هدف تحقیق

یکی از اهداف این تحقیق، عوامل شکل گیری اصلاحات در دوره علی امینی بوده است. چنانکه به ماهیت این اصلاحات نیز اشاره شده است و همچنین نقش اصلاحات سیاسی و اجتماعی ایران در دوره پهلوی دوم، مورد بررسی قرار گرفته است.

۱-۶ - پیشینه تحقیق

درباره زندگی علی امینی علاوه بر خاطره نویسی ها دو پایانامه وجود دارد که یکی براساس اسناد و مدارک در سال ۱۳۷۱ نوشته شده است و دیگری را آقای رجایی در سال ۱۳۷۶ نوشته که دوران وزارت علی امینی را مورد بررسی قرار داده است . اما دوره علی امینی را به عنوان دوره ای که در آن اصلاحات گفتمان غالب بود هیچ گاه مورد بررسی قرار نگرفته است و این اولین تحقیق در این رابطه است .

۱-۷ - روش کار و تحقیق

نحوه جمع آوری اطلاعات در این پژوهش از طریق بررسی کتاب ها و در صورت نیاز مطبوعات بوده است و به روش توصیفی _ تحلیلی مطالب ارائه شده است.

فصل دوم :

اصلاحات در دوره قاجار

۲-۱- مقدمه

بعد از پایان دوره رنسانس، اروپا با تحولات گسترده سیاسی، اجتماعی و اقتصادی رو به رو شد که مقدمه قرون جدید در اروپا بود. این تحولات با انقلاب صنعتی انگلیس و انقلاب کبیر فرانسه به اوج خود رسید و به تدریج در سایر کشورهای جهان تأثیر گذاشت. کشورهای غیر غربی با مشاهده تغییر و تحولات جدید و پیشرفت های حاصل از آن به فکر اقتباس و این تحولات و اصلاحات در ارکان جامعه خود افتادند. دولت مردان ایران در اوایل قرن نوزدهم آغازگر این اصلاحات شد که با حکومت قاجارها بر ایران همراه بود. در این فصل اقدامات اصلاحی عباس میرزا، امیرکبیر و میرزا حسین خان مشیرالدوله بیان و زمینه اصلاحات آنها بیان شده است.

۲-۲- زمینه‌های پیدایش اندیشه اصلاحات و نوسازی در قرن نوزدهم در ایران

اقدام برای تغییر برخی از جنبه‌های حیات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جامعه که از آن به "اصلاح" تعبیر می‌شود، از قرن نوزدهم در ایران آغاز شد. قرنی که نهضت بورژوازی غرب سیر صعودی خود را طی می‌کرد و دول صنعتی این قاره یکی بعد از دیگری برای تحصیل بازارهای جدید در تلاش و تکاپو بودند و رویکرد جدیدی را برای مواجه شدن با جوامع غیرغربی در پیش گرفتند. جوامع غیرغربی نیز در آستانه گذار از جامعه سنتی به جامعه متجدد قرار گرفتند و با موج جدیدی از استعمار مواجه شدند (قاضی مرادی، ۱۳۸۴: ۱۲).

استقرار حکومت قاجار در ایران هم زمان بود با انقلاب صنعتی در اروپا، انقلابی سخت گسترده و عمیق که تمامی شئون زندگی انسانی را در قرن نوزدهم در بر می‌گرفت. ارتعاش این انقلاب صنعتی، تحولاتی را در ایران در پی داشت (زیباکلام، ۱۳۷۷: ۲۱۲).

تقارن حکومت قاجار با تحولات اقتصادی و سیاسی و صنعتی در غرب، ویژه گی‌هایی برای این دوره از تاریخ ایران رقم زد که عبارت بودند از: روبرو شدن فرمانروایان قاجار با مسائل بین‌المللی، مسأله استعمار و آشنایی ایرانیان با تمدن غرب و در نهایت تلاش سلاطین و شاهزادگان قاجار و رجال سیاسی آن روزگار برای تغییر در برخی از جنبه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران (نوابی، ۱۳۶۹، ج ۲: صص ۱۲-۵). یک بررسی دقیق نشان می‌دهد که جمعیت ایران در اواسط قرن نوزدهم حدود هفت میلیون نفر بود که از این تعداد ۷۵ درصد آن در روستا و ایلات و عشایر ساکن بوده‌اند و تنها ۲۵ درصد در شهرها سکونت داشته‌اند (عیسوی، ۱۳۶۹: ۴۸).

لرد کرزن که خود به عنوان یک دیپلمات انگلیسی مدتی را در ایران گذرانده و مطالعاتی نیز در خصوص اوضاع ایران داشته است می‌گوید: همانند سایر حکومت‌های آسیایی در قرن نوزدهم شاه در رأس هرم حکومت قرار داشت و از این رو تمام اختیارات با شخص وی بود چنانکه تأسیسات عمومی و استخراج معادن، کشیدن خطوط تلگراف و ساختن راه‌ها و راه‌آهن و تراموای و غیره و حقوق بهره‌برداری از همه‌ی منابع کشور متعلق به شاه بود. سه قوه‌ی حکومت یعنی قضائیه و مجریه و مقننه در وجود او متمرکز بود و هیچ‌گونه نظارتی بر وی اعمال نمی‌شد (کرزن، ۱۳۸۰: ۵۶۶). کرزن اضافه می‌کند: "هر کاری منوط به اجازه‌ی اوست و وزیرانش فاقد هرگونه ابتکار و در مقابل اندک مسئولیت اداری بر خود می‌لرزند. همه سیاست تراوش فکر اوست و علیه دستگاه‌ها با نهایت کنجکاوی نظارت دارد" (همان: ۵۲۶).

از نظر ماکس وبر از جمله مشخصات مهم قدرت سیاسی در جوامع سنتی شرقی عبارتند از:

- قدرت سیاسی مطلق است.
- انحصار قدرت در دست یک نفر است که قدرت اغلب به او ارث می‌رسد.
- تمام سلسله مراتب اداری مملکت به صورت دستگاه شخصی فرمانروا عمل می‌کند و همگی بندگان او به شمار می‌آیند و حدود مسئولیت‌ها و اختیارات آن‌ها تعریف نشده است و از فرمانروا اطاعت محض دارند.
- فرمانبرداران حکومت، رعایای فرمانروا به شمار می‌آیند و در برابر قدرت مطلق سیاسی دارای هیچ‌گونه حقی نیستند و در ظل عنایت و مرحمت او زندگی می‌کنند (آشوری، ۱۳۷۷: ۴۶).

بعد از شاه، درباریان و گروه عظیم شاهزادگان قرارداداشتند. هر کدام دارای تشکیلاتی بودند. هر یک از شاهزادگان به تفاوت مقام و درجه‌ای که داشتند، دستگاهی مرکب از وزیر و حسابدار و عوامل تحت امر و عده زیادی مستخدم و عمله خلوت برای خود ترتیب داده بودند.

ایل و ایلات اساس قدرت قاجاریه بودند و رهبران قبایل جزء طبقات حاکمه به شمار می‌آمدند. عناصر دیوانی مانند صدراعظم و دیوان سالاران و فقها نیز جزء طبقه حاکم بودند. اما اکثریت جامعه را که روستائیان و عشایر تشکیل می‌دادند با عنوان رعیت شناخته می‌شدند، بار اصلی اقتصاد جامعه بر دوش این طبقه بود که آنها تحت امر طبقه حاکم قرار داشتند. جامعه شهری دوره قاجار را کسبه خرده پا، بازرگانان، ابزارمندان و پیشه وران تشکیل می‌داد که در آن میان بازرگانان قدرتمندترین طبقه شهری بودند. آنان در خرید و فروش محصولات کشاورزی، صنایع دستی و فرآورده‌های ایلی در سراسر ایران و در بازارهای خارجی دست داشتند. بازرگانان از نظر اقتصادی به اندازه سران ایل و زمینداران حاکم بر جامعه ثروت داشتند ولی از نظر سیاسی در ردیف سایر قشر-های تابع و فرمانبردار طبقه حاکم بودند (فوران، ۱۳۸۲: ۱۹۴).

باتوجه به اینکه بخش عظیمی از ظرفیت انسانی و اقتصادی ایران به دامداری اختصاص داشت و نظام عشایری در ساختار اجتماعی و سیاسی ایران سیطره پیدا کرده بود، کوشش‌های نوگرایانی چون عباس میرزا ولیعهد و امیرکبیر تا اندازه ای عقیم ماند زیرا سنت گرایان هر نوع تغییر را با منافع خود در تضاد می‌دیدند و با تمام توان کوشش می‌کردند که جلوه‌های نو وارد زندگی اجتماعی نشود (عیسوی، ۱۳۶۹: ۲۲).

نیروی نظامی ایران بسیار ضعیف و تشکیلات اداری حکومت کارایی زیادی نداشت، نظام مالی دولت کهنه و نهادهای تربیتی و آموزشی بسیار عقب مانده بود. حکومت قاجار در بی‌خبری از

دنیای اطراف خود و پیشرفت‌های مغرب‌زمین با شکست سنگین از امپراطوری روسیه روبرو شد جنگ‌هایی که مجموعاً ۱۴ سال طول کشید در سال‌های (۱۲۱۸-۱۲۲۸ق/۱۸۰۳-۱۸۱۳م و ۱۲۴۱-۱۲۴۳ق/۱۸۲۶-۱۸۲۸م) و به معاهدات گلستان و ترکمانچای با روسیه انجامید. معاهده بازرگانی انگلیس در سال ۱۲۵۶ق/۱۸۴۱م نیز دروازه مملکت را بر روی تجارت خارجی گشود و این آغاز تحولات جدید و تغییراتی بود که در سال‌های آتی در ساخت سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ایران به وقوع پیوست (همان: ۲۴).

در نیمه اول قرن نوزدهم اروپاییان زیادی از ایران دیدن کردند آنها در قالب هیأت‌های سیاسی، مستشار، مستشرق، تاجر، آنتروپرونر یا کارآفرین نوآور، میسیونرهای مذهبی، وابستگان نظامی، دیپلمات، سیاح، جهانگرد، ماجراجو، محقق و متخصص به ایران آمدند. جدای از اینگونه تماس‌ها و ارتباطات، دوره جنگ‌های ایران و روس عاملی شد تا ایرانیان به ناچار وارد عصر و فضای دیگری شوند (زیباکلام، ۱۳۷۷: ۲۲۶). به تدریج در طول قرن نوزدهم اقتصاد ایران به اقتصاد جهانی گره خورد اما ضعف بنیان‌های اصلی اقتصادی کشور و فقدان اصلاحات لازم سبب شد تا به هیچ روی نتواند از مزایای متصل شدن به اقتصاد جهانی بهره‌مند شود (همان: ۲۲۱).

پس از جنگ ایران و روس قرارداد ترکمنچای بسته شد که در سیاست خارجی ایران این معاهده از مهمترین معاهداتی است که تا آن تاریخ بین ایران و یک کشور خارجی بسته می‌شد و نقطه آغاز یک سلسله تجاوزات سیاسی، اقتصادی و به خصوص قضایی روسیه در ایران شد. پس از این عهدنامه بخش عظیمی از سکنه ایران و بخش‌های وسیعی از سرزمین‌های حاصلخیز ایران از دست رفت. سال‌ها بعد رکود اقتصادی و تنزل تولیدات کشاورزی و صنعتی تأثیر خود را در ایران به‌جای گذاشت. از نظر سیاسی هم بر اساس قرارداد، دولت روسیه حق اولاد عباس‌میرزا را از سلطنت ایران به رسمیت شناخت و از این موقعیت همواره در برابر قدرت‌های رقیب به سود خود سوءاستفاده کرد و درست از این زمان به بعد نفوذ خود را در دربار قاجاریه زیاد کرد" (شمیم، ۱۳۷۰: ۱۱۰-۱۰۹). " دار مستتر می نویسد که سفیر کبیر تزار در تهران نقش مامور مقیم انگلیس در نزد راجه‌های هندوستان را ایفا می‌کند" (افشار یزدی، ۱۳۵۸: ۶۹). از مفاد قرارداد ترکمنچای کاپیتولاسیون یا صلاحیت قضایی برون‌مرزی روسیه نسبت به اتباع خود در ایران و یک تعرفه یکنواخت و با نرخ پایین که از پنج درصد ارزش کالا تجاوز نمی‌کرد، بود (کدی، ۱۳۸۵: ۴۶). بدنبال این قرارداد سیل کالاهای خارجی به داخل ایران روانه شد، نتیجه جایگزینی کالاهای صنعتی وارداتی بجای بسیاری از محصولات دست‌ساز داخلی، عبارت بود از: گسترش بیکاری، سقوط قیمت محصولات صادراتی ایران، کمبود نقره و تبدیل استادکاران صنعت قالیبافی ایران به کارگران مزدبگیر بود. در همان